

Téma č. 8. Vzdělávání a sociální stratifikace

Studijní osnova

1. Terminologie tématu
2. Soudobé koncepce rovnosti...
3. Vliv sociálního původu
4. Elitní vzdělávání

Závěry

8.1. Terminologie tématu

Toto téma by mohlo být též nazváno "vzdělávání a rovnost příležitostí" nebo "vzdělávání a sociální spravedlnost", jak se to také často objevuje v zahraničních publikacích. Výrazy "rovnost/nerovnost", "spravedlnost/nespravedlnost" však mají vedle svého denotativního významu (tj. věcného, referenčního) také silný význam konotativní (tj. asociovaný, doprovodný význam emocionální a etický). Tyto výrazy odrážejí postoje, hodnoty a emoce těch, kdo je užívají, k předmětné skutečnosti. Co je považováno jedněmi za "nespravedlivé" ve vzdělávání, může být jinými považováno za projev "rovnosti šancí" ve vzdělávání, v závislosti na filozofické a politické orientaci.

Těmto výrazům je možno se vyhnout použitím jiné terminologie, nezkreslené různými konotacemi. Je to zejména termín **sociální stratifikace**, který je vědeckým termínem v sociologii a demografii a jako takový je neutrální ve svém významu

Sociální stratifikace

Obecně panuje v sociologii shoda v tom, že společnost je stratifikována (rozvrstvena). Tuto stratifikaci tvoří různé sociální vrstvy (v některých teoriích "třídy"), které lze vymezovat na základě různých znaků, např. podle sociálního statusu, podle majetkových vztahů, podle etnické či profesní příslušnosti aj. Společnost je diferencována na základě různých vztahů, které její příslušníci zaujímají nejen k materiálním statkům, ale také k nehmotným hodnotám. Jakou to ale má relevanci pro vzdělávání?

Charakteristiky sociální diference

- **úroveň dosaženého vzdělání,**
- **zaměstnanecký status čili profesionální postavení,**
- **mocenské postavení, s krajními póly moci a bezmoci,**
- **příjem (naturální a peněžní),**
- **majetek podle objemu nebo vlastnického vztahu k němu,**
- **spotřební (životní) úroveň, s krajními póly bohatství a chudoby,**
- **životní styl (kulturní úroveň, způsob trávení mimopracovní doby).**

(Dle Machonin, Tuček, 1998)

8.2. Soudobé koncepce rovnosti...

Dosažené vzdělání je jednou z klíčových rolí pro sociální diferenciaci. Úroveň dosaženého vzdělání spoluvytváří sociální status jedince a tím působí na jeho zařazení k určité sociální vrstvě. A protože jednotlivé sociální vrstvy mají rozdílný vztah k moci a k materiálním statkům, spatřuje část sociologů ve vzdělání faktor způsobující společenskou nerovnost. Z toho se pak odvíjí rozsáhlý okruh teoretických koncepcí a empirických výzkumů snažících se dokázat, že nerovnost či sociální nespravedlnost je z velké míry způsobena tím, že lidé nemají rovnocenné příležitosti se vzdělávat, takže mnozí nedosahují vyšších úrovní vzdělání, v důsledku toho získávají nižší sociální status než jiní lidé, a opět v důsledku toho se stávají chudými a bezmocnými.

Zvláště v americké a západoevropské sociologii se rozvinuly od šedesátých let 20. století koncepce o sociální nerovnosti lidí v kapitalistické společnosti jako důsledku jejich rozdílného ekonomického a vzdělanostního statusu. Podle jednoho z těchto názorů je stratifikace členů společnosti založena na "nestejném rozdělení všeho toho, co je považováno za hodnotné. Klíčovým slovem je „nestejně“, protože někteří mají více, jiní musí mít méně. Studium stratifikace je tedy studiem nerovnosti“.

Rovnost příležitostí ke vzdělávání - dvě základní koncepce

Jedna z koncepcí reprezentuje situaci v USA, druhá hlavně situaci v západní Evropě.

V USA je výrazně ovlivněno bádání v této oblasti Jamesem Colemanem, profesorem sociologie na University of Chicago a autor několika knih prezentujících výzkumy, které působily na vzdělávací politiku nejen v USA, ale i jinde na Západě. Již v šedesátých letech 20. století dokazoval, že vzdělávací výsledky amerických žáků jsou odlišné podle etnické a rasové příslušnosti. V dalších výzkumech uváděl:

1. Děti z určitých rasových a etnických minorit (Afroameričané a Indiáni) mají při zahájení školního vzdělávání určité deficity, které jsou způsobovány jejich rodinným prostředím;
2. V průběhu a v závěru školní docházky mají tyto děti ještě výraznější deficity, což je částečně způsobováno i samotnou školou, tedy nejen samotným rodinným prostředím.

Tyto nálezy a doprovázející je interpretace vedly k pojetí, že v oblasti vzdělávání nedostačuje zajišťovat rovnost vzdělávacích příležitostí (např. pomocí kompenzačních vzdělávacích programů typu amerického Head Start), nýbrž požaduje se též zajišťovat rovnost vzdělávacích výsledků. Jinak řečeno: Podle zastánců tohoto pojetí je spravedlivé, aby lidé měli nejen rovnoprávný přístup ke vzdělávání, ale aby získávali též rovnocenné vzdělání.

To už jsou ovšem postuláty, které nutně vyvolávají otázky a pochybnosti: Co znamená "rovnost vzdělávacích výsledků"? Jak ji v praxi realizovat? A je vůbec možné dospět k rovnocenným (stejným) vzdělávacím výsledkům u všech subjektů?

Podle jiného odborníka "Pojem **rovnost výsledků** byl navržen jako náročnější podoba požadavku rovnosti ve vzdělávání, protože **příležitost ke vzdělávání** se někdy vykládala jako pouhé odstranění vzdělávací selekce či diskriminace, a to se někomu zdálo málo. Přitom asi nelze předpokládat, že by rovnost výsledků měla znamenat uniformitu výsledků. A tak se zde vynořují problémy: Jelikož každé normálně fungující vzdělávací zařízení vykazuje nerovné výsledky a jelikož málokdo by se asi přimlouval za naprostou rovnost či uniformitu výsledků vzdělávání, jeví se pojem 'rovnost výsledků' pro řešení praktických otázek daleko méně užitečný, než by se dalo očekávat vzhledem k jeho všeobecné známosti."

A dále: "I kdyby bylo možno dosáhnout větší rovnosti ve vzdělávacích výsledcích, vzniká jiný problém v tom, že tato větší rovnost může být doprovázena nízkou úrovní dosaženého vzdělání. Rovnost výsledků je tedy

relativní pojem a vyžaduje doplnění informacemi o hodnotě toho, co má být dosaženo rovným způsobem. Sotva lze považovat za pokrok, kdyby se žáci a studenti sice lišili ve výsledcích jen málo, ale byli by celkově na nízké úrovni." Naproti tomu jiným směrem jde úsilí evropských politiků vzdělávání, jejichž hlavní zřetel se upíná k problému přetrvávajícího vlivu socioekonomického prostředí na rozdíly ve vzdělávání: Evropská unie spatřuje ve vzdělávání nástroj ekonomického růstu (tolik potřebného v ostrém soutěžení zejména s USA), a proto se koncepce a návrhy opatření v této oblasti týkají vztahů vzdělávání a zaměstnanosti/nezaměstnanosti, profesní mobility, kvality vzdělávání, přechodu lidských zdrojů ze školy do trhu práce. V rámci tohoto přístupu se odborníci OECD zamýšlejí nad tím, "zda rovnosti ve vzdělávání přibylo nebo ubylo" -k tomu jsou rozvinuty některé úvahy v publikaci Vzdělání a sociální spravedlnost v zemích OECD (1998):

Konstatuje se, že nejsou k dispozici komparativní údaje na takové úrovni, aby poskytovaly přísně vědecky podloženou odpověď na otázku, zda v průběhu minulých let rovnosti ve vzdělávání přibylo nebo ubylo. Přesto se z dostupných dat vyvozují dvě tendence, projevující se na mezinárodní úrovni:

1. Je patrný soustavný pokrok směrem k větší rovnosti, i když sociální rozdíly ještě nezmizely.
2. V dlouhodobějším vývoji se zvyšuje vliv vlastního "přičinění" na společenské postavení jednotlivce ve srovnání s vlivem "daného" statusu.

Z komparativního pohledu se zpráva OECD opírá jen o jeden provedený výzkum nazvaný Přetrvávající bariéry: Změny ve vzdělávacích příležitostech ve třinácti zemích (např. Německo, Británie, Švédsko, Itálie, Maďarsko a Československo) a mimoto též USA, Japonsko, Izrael a Tchaj-wan. Data se ovšem týkají situace před rokem 1991, takže neodrážejí nejnovější trendy. Celkové závěry studie o tom, zda docházelo v zemích ke změnám ve vzdělávacích příležitostech, jsou označovány jako "smíšené":

.Ve všech třinácti sledovaných státech docházelo k výraznému rozvoji vzdělávání, a to především na primárního a sekundárního.

Neprojevilo se univerzální trend v závislosti mezi sociálními faktory (socioekonomický původ) a dosahovanou úrovní vzdělání. Ve dvou zemích (Švédsko a Nizozemsko) se vliv sociálního původu na vzdělávání snižoval, v šesti zemích se nezměnil a v pěti zemích byla situace nestabilní (vzestup i pokles sociálního vlivu).

Pokud se vliv socioekonomického původu lidí na jejich vzdělávací dráhu projevuje, pak spíše v nižších úrovních vzdělávání, kdežto v terciární úrovni je tento vliv slabší. To se vysvětluje tím, že "starší studenti jsou už při volbě školy a při financování vlastního studia méně závislí na rodině, z níž pocházejí.

Při snahách o co možná největší rovnost vzdělávacích příležitostí pro všechny se projevuje závažný, kontraproduktivní efekt:

Čím více se rozšiřuje přístup mladých lidí k vyšším úrovním vzdělávání, tím větší konkurence se projevuje na trhu práce při hledání zaměstnání. Referuje o tom zpráva pro OECD z Německa, jejíž nálezy by se však asi potvrdily i v jiných zemích včetně České republiky: Jak se postupně větší a větší skupiny populace začleňují do vyššího sekundárního vzdělávání, stává se v mnoha profesích tato dosažená úroveň vzdělání požadovaným standardem, a tím se šance lidí s nižší dosaženou úrovní vzdělání na získání pracovního místa snižují.

Při studiu nesčetných dokumentů, zpráva deklarací produkovaných dnes k tématu "vzdělávání a sociální spravedlnost" v západních zemích lze pozorovat až úpornou snahu dokazovat, že "nespravedlnost" spočívá v tom, že mladí lidé pocházející z rozdílných společenských vrstev či tříd nezískávají stejnou úroveň vzdělání. Tak např. jako ilustrace této nespravedlnosti se uvádějí údaje o tom, že v západoevropských státech (Německo, Dánsko, Francie aj.) jsou "šance na získání vysokoškolského vzdělání" u studentů ze sociálně slabších vrstev až trojnásobně nižší než u jejich vrstevníků z vyšších sociálních vrstev. Přitom do této argumentace proniká politická rétorika, např.

o studentech ze sociálně slabších vrstev se mluví jako o "neprivilegovaných", kdežto o druhých jako o "privilegovaných" apod.

Z ideologických pozic se přitom směšují dvě věci: na jedné straně to, co je označováno jako "vzdělávací šance" či "příležitosti ke vzdělávání", a na druhé straně skutečné využívání těchto (stále více se otevírajících) šancí. Stručně řečeno: Zastánci rovnosti ve vzdělávání usilují o jeho zpřístupnění všem -avšak málokdo se zajímá o to, zda všichni, tedy hlavně mladí lidé z tzv. nižších sociálních vrstev, mají zájem o vyšší vzdělávání a svou přičinlivostí o ně usilují.

To jsou problémy související s tzv. mezigenerační vzdělanostní mobilitou, která se různými způsoby projevuje ve všech zemích, včetně bývalého Československa a současné České republiky. Tato problematika lze objasnit z komparativního hlediska, srovnáním na základě některých dostupných dat pro dvě země, např. Českou republiku a Finsko.

8.3. Vliv sociálního původu

V různých zemích, bez ohledu na jejich ekonomickou vyspělost či geografickou polohu, se vyskytuje shodný fenomén. Ve skupinách mladých lidí, kteří si vybírají určité vzdělávací dráhy a dosahují určité úrovně vzdělání, se projevuje závislost na tom, jaké úrovně vzdělání dosáhli jejich rodiče. Dochází tedy k autoreprodukci vzdělání, např. děti rodičů se základním vzděláním nebo s vyučením často dosahují stejnou úroveň vzdělání a kvalifikace, naopak děti rodičů s vysokoškolským vzděláním obvykle studují na vysokých školách a dosahují tu úroveň vzdělání jako jejich rodiče (resp. jeden z rodičů).

Na druhé straně však zároveň dochází k tomu, že některé děti rodičů s určitou úrovní vzdělání dosahují vyšší nebo nižší úrovně vzdělání, než dosáhli jejich rodiče.

Také u nás vzrůstají "vzdělanostní nerovnosti", jak to dokládají sociologické výzkumy. Tyto nerovnosti se projevují jako v mnoha jiných kapitalistických státech -zejména tím, že výrazný vliv na volbu vzdělávací dráhy dětí má jejich sociální původ (socioekonomické charakteristiky rodinného zázemí).

Mezigenerační vzdělanostní mobilita

Pokud děti získají vyšší úroveň vzdělání, než jejich rodiče, mluvíme se o vzestupné mobilitě, pokud dosahují nižší úroveň vzdělání než rodiče, jde o sestupnou mobilitu.

Mnozí zahraniční odborníci dnes silně argumentují v tom smyslu, že vzestupná vzdělanostní mobilita mezi generacemi rodičů a dětí je stále nedostatečná, tj. nenaplnuje se v žádoucí (ale jak velké?) míře, a to proto, že především děti z nižších sociálních vrstev (tedy majících většinou rodiče s nižší úrovní i vzdělání) jsou stále "diskriminovány", tj. nemají možnost získávat vyšší úroveň vzdělání. Paradoxně se přitom kritizuje meritokratický princip,

podle něhož postavení jedince ve společnosti je určováno hlavně jeho výkonností, a nikoli zděděnými zásluhami či nějakým "osudovým" omezením vyplývajícím zejména z jeho původu.

Jak argumentují experti OECD :

- děti rodičů s nízkou úrovní vzdělání mívají všude menší předpoklady k plnému využití možných příležitostí,
- nerovnost studijní dráhy dětí z různých společenských prostředí nemizí, a to navzdory zvyšující se životní úrovni a zvyšujícím se počtům dětí přijímaných na různé školy i navzdory reformám, které mají zajistit rovnost příležitostí,
- meritokracie v podmínkách postindustriální společnosti pracuje proti rovnosti.

Působení vzdělanostní úrovně rodičů na úroveň vzdělání jejich dětí

Pro konkrétní objasnění je možno zvolit dvě země, které jsou v mnoha ohledech rozdílné, ale pro něž jsou k dispozici některé nálezy a data umožňující srovnání -Českou republiku, resp. bývalé Československo, a Finsko. V případě České republiky jde navíc o data umožňující i srovnání z hlediska dvou odlišných společenských systémů -bývalého socialistického systému a současného kapitalistického systému.

Vzdělanostní mobilita v České republice

a v bývalém Československu

Již v sedmdesátých letech minulého století si u nás někteří sociologové všimli toho, že v české a slovenské populaci se projevují určité obecné tendence charakterizující vzdělanostní mobilitu, jež mají dlouhodobý charakter:

1. Jednak se zvětšuje rozsah vzdělanostní mobility, tj. mladší generace (synů a dcer) dosahuje vyšší úrovně vzdělání než starší generace (otcové). Podle výpočtů J.Alana se dá předpokládat, že "v každé následující generaci asi 30 % osob dosáhne o stupeň vyššího vzdělání, než jaké měl jejich otec".

2. Jednak přetrvává reprodukce vzdělanostní úrovně, tj. děti dosahují často stejné úrovně vzdělání (resp. volí obdobnou vzdělávací dráhu) jako jejich rodiče (především jako otcové; vazba vzdělanostní úrovně dětí na vzdělanostní úroveň matek je slabší. Tato reprodukce je zvláště výrazná v rodinách představujících krajní póly vzdělanostní úrovně. V rodinách, kde oba rodiče či především otec dosáhli úrovně základního vzdělání nebo vyučení, je poměrně vysoká pravděpodobnost, že jejich děti dosáhnou stejné úrovně vzdělání. Obdobně v rodinách, kde oba rodiče či především otec dosáhli vysokoškolského vzdělání, je poměrně vysoká pravděpodobnost, že jejich děti získají vysokoškolské vzdělání nebo vzdělání o jeden stupeň nižší (úplné středoškolské).

Rysy vzdělanostní mobility v současnosti

O tom existují poznatky ze sociologických výzkumů zabývajících se studiem české společnosti, jež se po roce 1989 ocitla v podmínkách tržní ekonomiky. Odborníci, kteří se tímto zkoumáním zabývají (Machonin, Tuček a kol., 1996; Večerník, 1998), považují dosažené vzdělání a jím vytvářenou kvalifikaci za jednu z rozhodujících "statusotvorných charakteristik jednotlivců". V důsledku toho jsou k dispozici údaje, které jednak reflektují vzdělanostní mobilitu v současné české společnosti, jednak objasňují některé faktory, jež působí ve vztahu mezi sociálním původem a rovností vzdělávacích příležitostí.

Analýza vzdělanostní mobility byla provedena jako součást mezinárodního komparativního výzkumu Sociální stratifikace a mobilita. Český soubor zahrnoval 4736 dotázaných osob. Z výsledků analýzy jsou pro náš účel nejdůležitější poznatky o dvou kontradiktorních trendech:

1. V dospělé české populaci je zhruba 25-30 % intergeneračně mobilních osob. To znamená takových, u nichž se dosažená úroveň vzdělání odlišuje od dosažené úrovně vzdělání jejich otců. Z toho kolem 1/5 připadá na mobilitu sestupnou a zhruba 4/5 na mobilitu vzestupnou. Jinak řečeno: Generace dětí se stala celkově vzdělanější, než byla generace otců.

2. Současně však stále působí autoreprodukční tendence. To znamená, že se stále udržuje návaznost u některých skupin populace, mezi úrovní vzdělání otců a dětí, a to nejvíce ve skupině osob se základním vzděláním a s vysokoškolským vzděláním. Například ve skupině dospělých se základním vzděláním je zhruba 60 % jedinců, jejichž otcové mají rovněž základní vzdělání. Naopak ve skupině osob s vysokoškolským vzděláním je 25 % jedinců, jejichž i otcové mají také toto vzdělání.

Pro současnou českou společnost prokázal výraznou autoreprodukci vzdělání sociolog T. Katrňák (2004), a to jednak u dětí z dělnických i rodin, jednak u dětí rodičů-vysokoškoláků. Existují doklady i z jiných i výzkumů (in Zpráva o vývoji české společnosti, 1998). Katrňákovi se i podařilo (pomocí originální metody kvalitativního výzkumu) nejen doložit existenci vzdělanostních nerovností v současné české populaci, ale také objasnit, čím jsou způsobovány přímo v rodinách. Jsou to odlišné hodnoty a postoje dělnických a vysokoškolských rodičů k vzdělávání a profesní dráze vlastních dětí. Zároveň základní škola zůstává stále "místem, kde se sociální nerovnosti transformují v nerovnosti vzdělanostní", a, vliv sociálního typu rodiny na vzdělávací šance dětí se nezmenšuje, nýbrž spíše prohlubuje.

Jak se projevují sociální nerovnosti v současných českých školách

K této otázce nejsou dnes u nás k dispozici data o struktuře studentů, (středních a vysokých škol) podle různého sociálního původu. Tato data však existují z nedávné doby, a to až do roku 1988/1989. V důsledku uplatňování "třídního přístupu" v éře socialismu vedly se na našich školách statistiky o

tom, jaká je sociální struktura žákovské a studentské populace, a to podle příslušnosti rodičů k určité třídě: dělníci; družstevní rolníci; ostatní. Tato data byla zpracovávána *Ústavem školských informací* a každoročně publikována ve statistických přehledech, a to jednak pro střední školy a vysoké školy, jednak souhrnně pro celou republiku a zvláště pro českou a slovenskou část federace. Uvedu zde ve výběru některá data -viz tabulka 25 (údaje o počtech studujících jsou v procentech).

Tato data svědčí o tom, že:

- a) proporce dětí studujících na středních a vysokých školách, které pocházely z dělnických a rolnických rodin, byly v Československu až do školního roku 1988/89 relativně vysoké,
- b) tyto relativně vysoké podíly měly stabilní úroveň v průběhu dvou desetiletí předcházejících změně ekonomicko-politického systému po roce 1989.

Například ve školním roce 1988/1989 bylo na vysokých školách' v Československu celkem 53,2 % studujících, jejichž rodiče jsou nebo byli dělníky. Také tato proporce je stabilní v časové řadě: v roce 1976/1977 to bylo 54,1 %, v roce 1980/1981 56,3 % studujících na vysokých školách. Zároveň se ale v evidovaných letech udržovala stabilní i proporce žáků dělnického původu, kteří se vzdělávali v odborných učilištích -tato proporce se pohybovala v ustálených mezích 60-65 % z celkového počtu žáků v odborných učilištích. Tato data svědčí o dvou dosti odlišných trendech:

1. Na jedné straně byl v Československu relativně, vysoký počet dětí z dělnických rodin, které studovaly na středních a vysokých školách, což svědčí o vysoké vzestupní vzdělanostní mobilitě v československé společnosti před rokem 1989.
2. Na druhé straně se udržovala reprodukce vzdělanostní úrovně v dělnické třídě, tj. většina dětí z dělnických rodin se vzdělávala na odborných učilištích připravujících hlavně pro dělnické profese.

Vzhledem k trendu (1) by se tak zřejmě nedalo na předlistopadové Československo vztáhnout obecné tvrzení, zastávané některými odborníky na západě, že v rozvinutých průmyslových společnostech existuje jakási diskriminace ve vzdělávacích příležitostech pro děti z dělnických rodin (samozřejmě když odhlédneme od politické diskriminace, která u nás byla uplatňována v přístupu k vysokoškolskému vzdělávání v éře socialismu).

Podíly studujících z dělnických rodin či z rodin s nižším socioekonomickým statusem v ČR na vysokých školách?

Autoři *Zprávy o vývoji české společnosti* (1998) referují o jednom sociologickém šetření, podle něhož se u současných vysokoškoláků potvrzuje vysoká závislost vzdělávací dráhy dětí na typu rodiny, z které pocházejí. Přitom vzdělání rodičů se prosazuje jako naprosto dominantní faktor působící na vzdělávací dráhu dítěte, kdežto ekonomické důvody nepředstavují v přístupu k vzdělání významnější bariéru. V důsledku toho autoři konstatují, že pravděpodobnost dítěte studovat na vysoké škole činí asi 4 % u dětí, jejichž otec nezískal maturitu, kdežto 39 % u dětí z vysokoškolské rodiny. Shodná s tím jsou zjištění T. Katrňáka (2004) o vzdělanostní reprodukci v dělnických rodinách. Tato situace se ve větší či menší míře vyskytuje i v jiných zemích s kapitalistickou ekonomikou.

Vzdělanostní mobilita ve Finsku

Finsko, stejně jako další země Skandinávie, reprezentuje *sociální stát* (*welfare state*), v němž celková i vzdělávací politika směřuje k vytváření co možná největší rovnosti mezi lidmi, bez ohledu na sociální původ. K tomu jsou realizována různá opatření jako např. velkorysé finanční podpory studentům na vysokých školách, zvláště těm, kteří pocházejí z rodin s nízkými příjmy, apod. Mělo by se tedy očekávat, že sociální původ není významnou determinantou určující volbu vzdělávací dráhy finské mládeže.

Analýzy, které provádí *Výzkumný ústav pro sociologii vzdělávání* na univerzitě v Turku, však svědčí o jiném. I přes vysoký životní standard finské populace a fungující systém podpůrných opatření, která vyrovnávají či zmírňují sociální rozdíly, zůstává socioekonomický status rodiny významnou determinantou začleňování mladých lidí do vysokoškolského vzdělávání.

Stále přetrvává vazba mezi vzdělaností úrovní otce a volbou vzdělávací dráhy dětí. Čím vyšší je ve finských rodinách vzdělání otců, tím vyšší úroveň vzdělávání si volí děti z těchto rodin. Například mezi mladými lidmi, kteří dokončili vysokoškolské vzdělávání, je více než polovina (52 %) takových, jejichž otec má rovněž vysokoškolské vzdělání, ale jen 13 % takových, jejichž otec má pouze základní vzdělání. Když se navíc bere v úvahu i úroveň vzdělání matek, vazba mezi vzděláním rodičů a vzdělávací dráhou dětí se stává ještě výraznější.

Ve finské populaci se projevuje silná závislost volby vzdělávací dráhy mladých lidí nejen na socioekonomickém statusu rodin a na vzdělání rodičů, ale také na profesi rodičů, především na profesi otců. Děti z dělnických rodin volí hlavně odborné vzdělávání (na úrovni nižších a vyšších odborných škol, děti otců reprezentujících "bílé límečky" volí spíše akademickou vzdělávací dráhu.

Obdobné vztahy se objevují, když se berou do úvahy *příjmy rodin*. Protože roční příjmy otců jsou významně závislé na kvalifikaci získané na základě určité úrovně vzdělání, tj. čím vyšší úroveň vzdělání otců, tím vyšší příjmy, platí, že většina finských vysokoškoláků pochází z rodin s vyššími příjmy.

Jak je z předchozího výkladu patrné, sociální stratifikace vskutku zasahuje výrazným způsobem do sféry vzdělávání. V této oblasti se často diskutuje problém "elitního (elitářského) vzdělávání".

8.4. Elitní vzdělávání

Je známo, že v mnoha ekonomicky rozvinutých zemích existují určité vysoké školy (často i určité střední školy), které jsou považovány za elitní, a to jednak v tom smyslu, že poskytují vysoce kvalitní pří- pravu -na rozdíl od standardních vysokých škol -pro určité profese (např. diplomatické, právnické, vojenské aj.), jednak v tom smyslu, že na tyto školy tradičně přicházejí studovat hlavně děti z vyšších sociálních vrstev. Například v USA jsou to Harvardova a Kolumbijská univerzita, Princeton, Yale a další. Americký sociální antropolog R. F. Murphy (1998) uvádí, že tyto elitní školy v USA, poskytující nejkvalitnější vzdělání, jsou *prostředkem zajišťování privilegovaného postavení jejich absolventů v sociální hierarchii.*

Elitní univerzity v zemích s méně vyhraněnými sociálními rozdíly

Například u nás se někdy za elitní považují některé soukromé střední školy, v nichž se za studium platí velmi vysoké poplatky, jež se mohou jevit jako nedosažitelné rodinám s nízkými příjmy. Je ale výše poplatků za určité vzdělávání znakem jeho elitnosti? Nebo je elitní spíše taková škola, do níž jsou přijímáni studenti jen na základě velmi přísného přijímacího řízení ověřujícího jejich schopnosti, nadání apod.?

ELITNÍ VYSOKÉ ŠKOLY VE FINSKU A V ČESKOSLOVENSKU

Vzniká, zda je možno aplikovat nějakou objektivní metodiku pro vymezení takových škol a typu vzdělávání, jež lze považovat za elitní. V mezinárodní literatuře jsem neshledal žádnou exaktní metodiku pro identifikaci elitních škol

Finské univerzity jsou všeobecně považovány za dosti rovnocenné *co do* , kvality poskytovaného vzdělávání (to je prokazováno i nezávislými

evaluacemi), vybavenosti materiální a kádrové aj. Zároveň je ale známo, že přístup na některé vysoké školy je mnohem obtížnější než na jiné vysoké školy, a to z hlediska vysokých požadavků kladených na přijímané studenty. Tato určitá výlučnost některých škol byla důvodem šetření jejich "elitářství". Postupovalo se takto:

Nejprve byly jednotlivé finské univerzity (celkem 20) poměřeny z hlediska sociokulturní struktury rodinného zázemí studentů. Srovnávalo se, jaká je úroveň vzdělání otců v populaci univerzitních studentů, a to ve dvou časových průřezech (1985 a 1990). Zjistilo se, že z tohoto hlediska jsou mezi finskými univerzitami významné rozdíly:

V některých vysokých školách mají výraznou převahu studenti z rodin s "vysokým kulturním kapitálem", tj. s vysokoškolským vzděláním otců, a velmi omezeně na těchto školách studují studenti z rodin s nižším než vysokoškolským vzděláním otců. Takové školy, v nichž podíl studentů majících vysokoškolsky vzdělané otce přesáhl 50 %, byly označeny za elitní univerzity. Patří k nim např. Technologická univerzita v Helsinkách, Sibeliova hudební akademie, Vysoká škola ekonomická v Helsinkách. Naopak ty vysoké školy, v nichž podíl studentů majících vysokoškolsky vzdělané otce dosahuje méně než 30 %, jsou označeny za obecně přístupné univerzity. Je to např. univerzita v Joensuu (21 % studentů) a univerzita v Jyväskylä (27 % studentů). Většina ostatních finských univerzit se nachází mezi těmito dvěma vyhraněnými typy vysokých škol.

Zajímavé je také to, že elitářství (posuzované podle uvedeného kritéria) se projevuje také mezi jednotlivými obory vysokoškolského vzdělávání. Z tohoto hlediska jsou nejelitnějšími obory vzdělávání lékařství, práva, architektura a politické vědy, kde 40-50 % studentů má otce s vysokoškolským vzděláním; naopak nejméně elitním oborem vzdělávání je studium učitelství pro primární stupeň základní školy, kde proporce studentů s vysokoškolsky vzdělanými otci dosahuje jen kolem 20 %. Pro srovnání s

českou situací: Obdobné poměry byly zjištěny v souboru českých studentů učitelství pro primární školu: 26% studentů mělo otce s vysokoškolským vzděláním.

I když jde o data odrážející bývalou situaci v českém vysokém školství, je oprávněné předpokládat, že se základní trend v daném ukazateli "elitních škol" projevuje i dnes. Přesná data ze současnosti k tomu ovšem chybějí, avšak alespoň pro některé fakulty se potvrzují shodné proporce s dřívějším stavem: Na českých pedagogických fakultách studují poměrně velké počty studentů z dělnických rodin. Více než 1/3 studentů učitelství pro primární školy na pedagogických fakultách má otce dělníky. Lze s jistotou předpokládat, že tak vysoký podíl studentů z dělnických rodin není na právnických, lékařských či uměleckých fakultách. Zvláštní ale je, že z komparativního pohledu se jeví "neelitnost" pedagogických fakult jako univerzální v mezinárodním srovnání. Byla zjištěna nejen ve Finsku, v bývalém Československu, ale také v některých dalších zemích.

V České republice byl proveden reprezentativní sociologický výzkum sociálního původu studentů vysokých škol. Sociální původ byl hodnocen prostřednictvím indexu ISEI, jenž umožňuje kategorizovat sociálně-ekonomický status rodin studentů do 5 skupin. Autor si kladl otázku, do jaké míry se určité obory studia jeví jako "elitní", tj. přitahující studenty z rodin s vyšším sociálně-ekonomickým statusem.

Výsledky potvrzují, že mezi obory jsou poměrně velké rozdíly v zastoupení studentů pocházejících z různých sociálních vrstev. Právnické a umělecké obory jsou zřetelně charakteristické pro studenty z nejvyšších vrstev. V pedagogických, technických a zemědělských oborech je naopak větší zastoupení mládeže pocházející ze středních a nižších vrstev podle socioekonomického statusu rodin.

Samozřejmě neelitnost pedagogických fakult se přitom posuzuje jen z toho

sociálního aspektu, který jsme právě popsali. Zda je vzdělávání např. na českých pedagogických fakultách více či méně "elitní" ve smyslu jeho kvality -tedy zda je výjimečné, excelentní, znamenité ve srovnání se vzděláváním na jiných fakultách u nás a v zahraničí -nelze pro nedostatek empirických dat spolehlivě posoudit.

Závěry:

Za charakteristiky sociální diference se považují:

- úroveň dosaženého vzdělání,
- zaměstnanecký status (profesionální postavení),
- mocenské postavení,
- finanční, naturální příjem,
- majetek,
- spotřební (životní úroveň),
- životní styl (kulturní úroveň, způsob trávení mimopracovní doby).

Dosažené vzdělání má jednu z klíčových rolí pro sociální diferenciaci.

(K výkladu využito publikace J. Průchy, Srovnávací pedagogika, 2006. Další podrobnosti je možné studovat v této publikaci a v knize Havlík,R.-Koťa,J. Sociologie výchovy a školy, 2002.).